

प्रकरण ५ वे

५.१ निष्कर्ष आणि सारांश लेख

५.२ शिफारशी

५.३ पुढील संशोधनासाठी विषय.

प्रकरण ५ वे निष्कर्ष - अनुमान सूचना

५.१ निष्कर्ष

“ मुलींच्या माध्यमिक शाळातील शिक्षणावर प्रशासनाच्या झालेल्या परिणामाचा चिकित्सक अभ्यास” हा संशोधनाचा विषय आहे. या विषयाचा अभ्यास अभ्यासिकेने केला. यातील प्रकरण ४ थे ‘संकलित माहितीचे विशदीकरण’ या मधील प्रश्नावली, मुलाखत प्रश्नावली आणि निरीक्षण यांच्या अधारे उत्तरदात्यानी दिलेल्या माहितीच्या आधारे काढलेले निष्कर्ष पुढील प्रमाणे आहेत.

१) शाळांमधून केल्या जाणाऱ्या प्रशासकीय सोयीचा संबंध विद्यार्थी - विद्यार्थिनींच्या शिक्षणाशी निगडीत आहे. शाळेतील प्रशासकीय समस्या सोडविण्याचा शासन प्रयत्न करत असते. परंतु हे प्रयत्न प्रत्येक शाळातून प्रमाणिक पणे करणे जरूरी आहे . तेव्हा प्रशासकीय समस्या सोडविण्याचा उपक्रम सर्वप्रथम सर्व शाळांनी प्रमाणिकपणे राबविण्याची सर्वात जास्त आवश्यकता आहे, असे अभ्यासिकेस वाटते.

२) बहुतांश शाळांची इमारत पुरेशी आहे. अपुरी इमारत असणाऱ्या शाळांचे प्रमाण १२.५ % इतके दिसून येते. अशा शाळांमधून तात्पुरत्या पत्र्याच्या शेड वापरून वर्ग तयार केलेले दिसून येतात. परंतु उन्हाळ्याच्या दृष्टीने हे विद्यार्थ्यांना त्रासदायक आहे.

३) शाळांमधून ग्रंथालय असणे, हे विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने आवश्यक आहे. परंतु ग्रंथालय नसणाऱ्या शाळांचे प्रमाणही ३७.५ % म्हणजे तसे जास्त दिसून येते. येथे ग्रंथालय सुरू करणे

आवश्यक आहे. तसेच ग्रंथालय असणाऱ्या शाळांमधून दर अठवड्याला पुस्तक वाटप नियमित होतेच असे नाही. त्याच प्रमाणे विद्यार्थी तेवढ्या उत्सुकतेने ग्रंथालयाचा फायदा घेतांना दिसत नाहीत.

४) शाळांमधून, प्रयोगशाळा असणे, ही महत्वाची बाब आहे. परंतु खेदाची बाब ही की, ५०% शाळांमध्ये प्रयोगशाळा आहे, तर ५० % शाळांमध्ये प्रयोगशाळांचा अभाव आहे. अशा शाळांमधून शिक्षक फक्त एकदा प्रयोगाचे प्रात्यक्षिक करून दाखवितात, व प्रयोग केला असे सांगतात. त्यावरूनच विद्यार्थी प्रयोगाचे लेखन करतात. परंतु यामुळे त्यांना प्रायोगिक उपकरणे हाताळण्यास मिळत नाहीत.

५) शाळेस क्रिडांगण असणे, हे विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक विकासाच्या दृष्टीने आवश्यक असते. परंतु ७५ % शाळांना क्रिडांगण आहे, तर २५% शाळांत क्रिडांगणाचा अभाव दिसून येतो. या शाळांतील विद्यार्थ्यांना लांब दूर मोकळ्या मैदानावर कुठे तरी खेळावयास न्यावे लागते.

६) शाळेस क्रिडांगणाबरोबरच खेळाचे साहित्यही आवश्यक बाब आहे. बऱ्याच वेळा क्रिडांगण असूनही अपुऱ्या खेळाच्या साहित्यामुळे विद्यार्थ्यांतील ' क्रिडानैपुण्या'स खीळ बसते. त्यांना त्याच्या खेळातील प्राविण्य दाखविण्याची संधी उपलब्ध होऊ शकत नाही. ७.५ % शाळांमधून खेळाचे साहित्य उपलब्ध आहे परंतु १२.५ % शाळेत मात्र त्याचा अभाव आहे.

७) शाळांमध्ये बाके, फळे ह्या महत्वाच्या बाबी आहेत समाधानाची बाब अशी की ह्या गोष्टी १००% शाळातून व्यवस्थित असल्याचे दिसून येते.

८) शाळेत वर्गामधून नकाशे, तक्ते इ. शैक्षणिक साधने लावणे आवश्यक आहे. यामुळे विद्यार्थी महत्वाच्या बाबी सहजा सहजी स्मरणात ठेऊ शकतो. अशी शैक्षणिक साधने १००% शाळांमधून लावलेली दिसून येतात.

९) विद्यार्थ्यांच्या आरोग्याच्या दृष्टीने हवा, प्रकाश, याकडे लक्ष देउन वर्गखोल्या तयार करणे गरजेचे आहे.

यादृष्टीने वर्गखोल्याची बांधणी केलेल्या शाळांचे प्रमाण ८७.५ % दिसून येते. परंतु १२.५% शाळांनीही

ह्या बाबीचा विचार केला पाहिजे.

१०) शाळांमधून विद्यार्थिनींची उपस्थिती १००% असणे जरूरी आहे. विद्यार्थिनींची उपस्थिती ३७.५ %

शाळांमधून ७५% टक्के असल्याचे दिसून येते, तर ६२.५ % शाळांमधून १००% उपस्थिती असल्याचे

दिसून येते.

११) शाळांमधून अनुत्तीर्ण विद्यार्थिनींचे प्रमाण हे २५ % शाळांमधून अल्प २% ५% असल्याचे दिसून

येते, तर ७५% शाळांमध्ये अनुत्तीर्णतेचे ०% प्रमाण नसल्याचे दिसून येते.

१२) कांही २५% शाळांमधून विषयानुसार शिक्षकांची नेमणूक केली जात नाही, अशी शिक्षकांची तक्रार

दिसून येते. त्यातही १५% ते २५% शाळातून अपुरा स्टाफ व अपुरे शैक्षणिक साहित्य, शारीरिक शिक्षक

नाहीत, असाही तक्रारीचा सुर दिसून येतो.

१३) नेहमी होणाऱ्या बदल्यांमुळेही ५०% शिक्षकांची नाराजी दिसून येते. त्यांच्या मते त्यामुळे त्यांचे

समाधानकारक काम होऊ शकत नाही.

१४) मुलींच्या सुरक्षिततेबद्दल पालक, प्रशासकीय यंत्रणा व शिक्षण यांच्यात समन्वय असणे महत्वाचे

आहे. ७५% ते ९०% शिक्षकांच्या मते ही बाब अतिशय महत्वाची आहे. त्यामुळे मुलींच्या शिक्षणातील

ही मोठी समस्या दूर होऊ शकते.

१५) मुलींना मोफत शिक्षण असतांनाही, फी माफीचा अर्ज, त्यावर सट्ट्या अशा औपचारिक बाबी पार

पाडव्या लागल्याने पालक कंटाळतात असे १००% शिक्षकांचे मत दिसून येते.

- १६) शाळांमधून मुलींच्या शिक्षणाच्या दृष्टीने व पालकांच्या समाधानासाठी मुलींच्या शाळेत १००% ,
शिक्षिका व मुलामुलींच्या शाळेत किमान ५०%, शिक्षिकाच असाव्यात, असे शिक्षकांचे स्पष्ट मत
दिसून येते.
- १७) अति फॅशन करणाऱ्या मुली अभ्यासात मागे पडतात. शाळेबाहेर मुलींना मुलांची टोळकी त्रास
देतात. ह्या देखील समस्या दिसून येतात, असे मत जवळपास ५०% स्त्रीशिक्षिकांचे मत दिसून येते.
- १८) काही शाळांमधून एकतर्फी प्रेमप्रकरणे (१०%) दिसून येतात, त्या दृष्टीने मुख्याध्यापकांच्या मते
मुलींचे स्वतंत्र वर्ग आवश्यक आहेत.
- १९) स्त्री - पुरुष एकत्रित वावरणे, विचार- आचाराचे अदान-प्रदान करणे, हे गरज असूनही सामाजिक
मन स्त्री-पुरुष समानतेबाबत तयार झालेले दिसून येत नाही.
- २०) अनेक शाळांतून शैक्षणिक वातावरणाचा अभाव आढळतो. बाहेरच्या मुलींना त्या दृष्टीने पाहिजे
तेवढ्या सोई नाहीत. ३०% आरक्षण असूनही शहरी व प्रगत समाजालाच त्याचा फायदा होताना दिसून
येतो.
- २१) जास्त शिक्षण त्यांचे परिणाम हुंडा जास्त लागतो मुली हाताबाहेर जातात, वर मिळत नाही,
लग्नानंतर शिक्षणाचा उपयोग नाही, जास्त शिकले की जास्त शिकलेला वर हुडकावा लागणे, इ. अनेक
गैरसमज आजही दिसून येतात.
- २२) शाळांमधून सध्याच्या काळात मोफत शिक्षण असल्याने उपस्थिती जवळपास १०० शाळांमधून
दिसून आली. काही शाळांमधून केवळ अनुपस्थितीचे थोडे फार प्रमाण दिसून आले .त्यामुळे मुलींच्या
गळती व स्थगितीचा प्रश्न उपस्थित झाला नाही. ही गळतीव स्थगितीची समस्या कोणत्याच शाळेत

दिसून आली नाही.

निष्कर्शाचा सारांश

१९ व्या शतकात स्त्री शिक्षणाविषयी समाजात जाणीव उत्पन्न झाली. समाजसुधारकांनी व धर्मसुधारणा संस्थानी स्त्री शिक्षणाचा जोराचा पुरस्कार केला. त्यामुळे स्त्री शिक्षणाला जोराची चालना मिळाली. स्वातंत्र्योत्तर काळात 'स्त्री शिक्षण' ही एक खास जबाबदारी सरकारने स्विकारली. स्त्री शिक्षणाची आजवर बरीशी प्रगती झाली असली तरी उद्दीष्ट अजुन दूर आहे. स्त्री-पुरुष शिक्षणालातील विषमता, सनातनी रूढीबद्दल निष्ठा, कमालीचे दारीद्रय, शिक्षणाच्या अपुऱ्या सोई या अजुनही स्त्री शिक्षणाच्या आड येत आहेत. या शिवाय पालकाचे दारीद्रय औदासीन्य व विरोध, सहशिक्षणाविषयी प्रतिकूल दृष्टीकोण, प्रशिक्षित शिक्षकाची कमतरता, अध्यापनाचा असमाधानकारक दर्जा, ही कारणे ही दिसून येतात. स्त्रीशिक्षणाचा प्रश्न केवळ शिक्षणापुरता मर्यादित नाही त्यांचा संबंध विवाह पध्दती, कौटुंबिक जीवन, स्त्री-पुरुष संबंध, नोकरी धंद्याची उपलब्धता, सामाजिक मूल्य आणि नीती म्हणजे एकूण समान संघटनेशी संबंध येतो. आपल्या देशात मुलींच्या शिक्षणाच्या संदर्भात फार आशादायी परिस्थिती नसल्याचे जाणवते. मुलींच्या संदर्भात विचार करता स्त्री शिक्षणाचा पूर्णविचार आवश्यक ठरतो. कुटुंबात मुलीचा जन्म झाला की, कुटुंबात अनावश्यक व्यक्तीची भर पडली अशी जाणीव होते. मुलीला जन्मानंतर कुटुंबात व कुटुंबाबाहेर अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. कुटुंबातील व्यक्तीची नकारात्मक भुमिका, आणि समाजातील गैरसमज, अंधश्रद्धा यामुळे मुलींचे भावविश्व विकसित होण्या ऐवजी कोमेजू लागते, आणि कुटुंबासाठी स्त्रियांनी त्याग करावा अशी तिच्या ठायी सातत्याने जाणीव निर्माण केली जाते. ज्या कांही स्त्रियांनी शिक्षण घेतले आहे त्या ' भारतीय शिक्षणाच्या बाबतीत तीन चतुर्थांश भाग अज्ञानात

असल्याने अशा या स्त्रिया मुलींच्या शिक्षणाचे महत्त्व लक्षात घेऊन त्या दृष्टीने मुलीला शाळेत पाठविण्याच्या अडचणीवर मात करण्यात मागे राहतात. मुलींच्या शिक्षणाबाबत अनेक सामाजिक, सांस्कृतिक, नैतिक, आर्थिक व मानसशास्त्रीय गुंतागुंत निर्माण करण्यात निराधार माता बऱ्याच प्रमाणात जबाबदार आहेत. २१व्या शतकाला यशस्वीपणे सामोरे जाण्यासाठी सर्व स्तरावर प्रयत्न चालू असताना मुलींच्या शिक्षणाच्या बाबतीत आतापर्यंत झालेली वाटचाल विचारात घेतल्यास, ज्या समाजात ५०% स्त्रिया आहेत आणि त्या अजूनही सर्वच बाबतीत दुर्लक्षित आहेत. मुलींच्या जन्मापासून तिच्या आरोग्याची, शिक्षणाची व समान वागणूक देऊन स्वावलंबी जीवन जगण्यासाठी सर्व स्तरावर प्रयत्न करावेत.

शाळेमध्ये आणि अन्य ठिकाणी तिला सातत्याने जाणीव निर्माण करून दिली जाते की, मुलींमध्ये आणि मुलांमध्ये विशिष्ट फरक आहे. मुलांबरोबर प्रत्येक उपक्रमात तिला सहभाग दिला जातोच असे नाही.

शाळेत मुलामुलींना मिळणारी वागणूक पाठ्यपुस्तके, उपक्रम विविध स्पर्धा, शिक्षकांचा दृष्टिकोन यामध्ये असलेला मुलामुलींच्या बाबतीतील फरक याचबरोबर समाजातील अन्य घटकांकडून देखील स्त्री-पुरुष भेद वाढविला जातो, ग्रामीण भागात मुलांइतकी मुलींना शिक्षणास संधी मिळत नाही. मुलगा हा मुलीपेक्षा श्रेष्ठ आहे, असा सामाजिक दृष्टिकोन दिसून येतो. मुलींना शिक्षण नसले तरी चालते. धर्म, जात, पंथ, संस्कृती इ. बंधने येतात. बालवयात लग्न करणे, दहा वर्षांनंतर पालक आपल्या मुलीला शाळेत पाठविण्यास नकार देतात. या सर्वांचे कारण म्हणजे, मुलींचे आई-वडिल हे निरक्षरपणाचे लक्षण होय. यासाठी प्राथमिक शाळेत जास्तीत जास्त शिक्षिका नेमल्या गेल्या तर मुलींची संख्या वाढेल आणि समाजातील गैरसमज दूर होईल. परंतु आज मात्र ग्रामीण भागातील शैक्षणिक निराशा जाणवते. त्याला कारणेही अनेक आहेत.

मुलींचे शिक्षण ७वी पर्यंत पुरेसे आणि तेवढ्या शिक्षणानंतर तिचे लग्न करण्याची पध्दत रूढ झाली आहे. तर काही ठिकाणी शाळा लांब असते किंवा आता आपल्या मुली मोठ्या झाल्यात म्हणून त्यांचे शिक्षण खंडित केले जाते. खेड्यापर्यंत जिल्हा परिषदांच्या ७वी पर्यंतच्या शाळेचे चित्रही भयानक आढळते. त्यामुळे सुध्दा मुलींना शिक्षण खंडित करावे लागत आहे. तंत्रज्ञान व दळणवळणात झालेली प्रगती अत्यंत नेत्रदीपक मानली जाते. आज दूरदर्शन ८५% जनतेपर्यंत पोहचले आहे. मात्र याच माध्यमातून दाखविण्यात येणारे कार्यक्रम मुला मुलीतील भेद कमी करण्यावर तयार झालेले दिसत नाहीत परंतु ग्रामीण कथेतून मात्र टी. व्ही. वरील जाहीरातीतून स्त्री ही एक उपभोग्य वस्तू आहे आणि तिने केवळ कपडे धुणे, लहान भावडांना सांभाळणे, स्वयंपाक करणे, वडीलधाऱ्यांचा मान ठेवणे इ. प्रकारचे चित्रण स्त्री किंवा मुलींच्या भूमिकेतून दाखविले जाते, नव्हे तयार केले जात आहे.

शाळेतील अभ्यासक्रम हा दैनंदिन जीवनाशी सुसंगत वाटत नाही. म्हणूनच शाळेत मिळणाऱ्या ज्ञानाचा शाळेबाहेर उपयोग होत नाही. विशेषतः ग्रामीण भागात येणाऱ्या इयत्ता १ली ते ४ थी पर्यंतचे शिक्षण मुलींच्या भावी जीवनात स्थिरता टिकविण्यासाठी मदत करीत नाही. अधिक ज्ञान मिळविण्याची क्षमता मुलींमध्ये निर्माण केली जात नाही. स्त्रियांचे कायदे, त्यांना मिळणारी वागणूक यात नेहमीच अन्याय झाल्याचे दिसून येते, याचे कारण निरक्षरता स्त्रियांमधील दुर्बलता नष्ट व्हावी आणि त्यांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक क्षेत्रांमध्ये समान संधी मिळवायची असेल, तर शिक्षणाचा प्रसार व्हावा, याची जाणीव सर्व स्त्रियांना हवी. मुलींच्या शिक्षणाच्या बाबतीत समोरच्या काळाचे एक आव्हान आहे. नाही तर समाज खऱ्या अर्थाने समर्थ होणार नाही. ग्रामीण भागातील निरक्षर मात्र प्रौढ वर्ग घेऊन जास्तीत जास्त स्वतःच्या मुलींना शाळेत पाठविण्याचे महत्त्व पटवून दिले पाहिजेत. शासनाने ग्रामीण भागात जास्त

प्रमाणात मुर्लींची वसतिगृहे काढली पाहीजे. तर ग्रामीण भागातील मुर्लींच्या शैक्षणिक समस्या आहेत त्या दूर होतील. 'मुर्लींच्या माध्यमिक शाळातील शिक्षणावर प्रशासनाचा झालेल्या परिणामाचा चिकित्सक अभ्यास' ह्या संशोधन विषयाचा अभ्यास करत असतांना प्रमुख्याने शासकीय समस्या, दैनंदिन उपस्थिती, स्थगिती - गळती, मुर्लींच्या शैक्षणिक समस्या, इत्यादिचा अभ्यास केला. त्यानुसार मुर्लींच्या शिक्षणाबाबत सूचना व शिफारसी केल्या.

वरील बाबींचा अभ्यास करीत असतांना प्रशासकीय समस्यांमध्ये पिण्याचे पाणी असणे, मुर्लींसाठी स्वतंत्र कक्ष असणे, वसतिगृहाची सोय असणे, सावित्रीबाई फुले दत्तक योजना, घरगुती अडचणी, पालकांचे विचार, पालकांची शैक्षणिक पात्रता, क्रिडांगण, खेळाचे साहित्य, इ. विविध बाबींचा अभ्यास केला.

शासनाने मोफत शिक्षण केल्यामुळे गळती व स्थगितीचा प्रश्न राहिला नाही. त्यामुळे अर्थातच मुर्लींची उपस्थिती ही जवळपास सर्व शाळेतून ७५ % ते १००-% दिसून आली.

मुर्लींच्या शैक्षणिक समस्यांमध्ये त्यांना स्वतः शिक्षणाची आवड नसणे, पालकाची इच्छा नसणे, शैक्षणिक सोईचा अभाव, घरगुती वातावरणाचा अभाव, घरगुती कामे करावी लागणे, बालविवाह होणे, घरापासून शाळा लांब असणे, वसतिगृहाची अपुरी सोय इ. दिसून येतात.

अशा पध्दतीने मुर्लींच्या माध्यमिक शिक्षणावर प्रशासनाचा परिणाम झालेला दिसून येतो. ह्या प्रशासकीय समस्या निराकरण्यासाठी सूचना व शिफारसी पुढील प्रमाणे सुचविता येतील.

५.२ शिफारसी

- १) आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल घटकातील मुलींच्या शिक्षणासाठी तिच्या पालकांना सहाय्य करून तिचे शिक्षण पूर्ण करण्यास मदत केली पाहिजे.
- २) आर्थिक दुर्बलतेमुळे मुलीस शाळेत घालण्यास पालक असमर्थ असल्यास सावित्रीबाई फुले दत्तक योजने अंतर्गत, मदत करू इच्छिणाऱ्या पालकांना मुलींची निवड त्यांना स्वतःलाच करू द्यावी.
- ३) कौटुंबिक चरितार्थ चालविण्यासाठी मदत व्हावी म्हणून मुलीला शाळेत न पाठविणाऱ्या किंवा शाळेतून लवकर काढून घेणाऱ्या पालकाला द्रवरूपाने दरमहा किमान रूपये २५/- मदत करावी.
- ४) इयत्ता १ली ते १०वी मधील गरजू मुलामुलींना मधल्या वेळचे जेवण देण्याची व्यवस्था करावी.
- ५) ग्रामीण भागामध्ये स्त्री-शिक्षिका असणे जरूरीचे असते. परंतु बऱ्याच वेळा स्त्री- शिक्षकांची ग्रामीण भागात काम करण्याची तयारी नसते. त्यादृष्टीने ग्रामीण भागात काम करणाऱ्या स्त्री -शिक्षकांना प्रोत्साहन पर सवलती देण्यात याव्यात.
- ६) पालकांशी सतत संपर्क ठेवून शिक्षणाविषयी त्यांना आस्था वाटावयास लावणारे उपक्रम ठेवावेत. पालकमेळावे आयोजित करावेत.
- ७) अभ्यास कसा करावयाचा हे मुलींच्या लक्षात यावे, अभ्यासाचा त्यांना त्रास वाटू नये, त्यांना शिक्षणाविषयी आवड निर्माण व्हावी, यासाठी अभ्यास कसा करावयाचा याची प्रात्यक्षिके घेतली जावीत.
- ८) अशिक्षित पालक किंवा अनुसूचित जातीच्या मुलींच्या पालकांना मुलींच्या शिक्षणापेक्षा त्यांनी घरी कामे करणे, महत्वाचे वाटते. अशावेळी अशा मुलींच्या दृष्टीने शिक्षण व अर्थाजन या दोन्ही गोष्टी साधल्यास फायद्याचे ठरते. यासाठी शाळांमधून मुलींच्या वयोगटानुसार, त्यांना झेपतील आणि

शिक्षणाला पूरक ठरतील, असे विषय शाळांतून ठेवली जावीत. 'कार्यानुभव' सारखा विषय जर शाळाशाळांमधून गंभीरपणे शिकवला गेल्यास बरीचशी मदत अशा पालकांना होऊ शकते.

९) शाळेतून दत्त, गणवेश, व पाठ्यपुस्तके गरीब मुलींना मोफत दिली जावीत.

१०) शक्यतो मुलींच्या स्वतंत्र शाळा उघडाव्यात, शक्य नसल्यास किमान, मुलींचे स्वतंत्र वर्ग ठेवावेत.

११) शक्यतो प्रत्येक तालुक्याच्या ठिकाणी देखील मुलींसाठी वसतिगृह असलेल्या माध्यमिक शाळा असाव्यात.

१२) शाळेत अधिक प्रमाणात स्त्री- शिक्षिकांच्या नेमणूका असाव्यात.

१३) शाळेची वेळ मुलींच्या सोयीची असावी.

१४) आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे शाळा ही वस्तीत, परिसरात असावी. अर्थाजनासाठी बाहेर पडणाऱ्या पालकांच्या दृष्टीने ही आवश्यक गोष्ट आहे. अर्थात असा प्रयोग ताराबाई मोडक व अनुताई वाघ यांनी कोसबाडला केला आहे. परंतु आज अशा प्रयोगाची शहरातून गरज आहे.

१५) शाळेमध्ये पाठवतांना मुलींच्या शाळेतच घालावे, अशा विचारसरणीचेच अनेक पालक दिसून येतात. अशावेळी अभ्याक्रमातून समानता साधणे गरजेचे आहे. शाळा अंतर्गत शिक्षणक्रमातून स्त्री पुरुष विषमता कशी कमी होईल, याचा विचार केला पाहिजे. त्या दृष्टीने प्रथमिक शाळेपासून शिक्षणक्रमात गृहशास्त्र, हा ही विषय ठेवावा, व तो मुले व मुली यांना सक्तिचा असावा. त्यामुळे नवी पिढी तरी या दृष्टीने निरोगी होईल. अशा प्रयोगाचे उदाहरण प्रा. लीला पाटील यांनी 'सृजन आनंद विद्यालयाचा' केलेला प्रयोग आहे.

१६) मुलींना विद्यावेतन दिले जावे. हे विद्यावेतन पालकांच्या आर्थिक परिस्थितीपर अवलंबून ठेवावे.

१७) बालविवाहाचा प्रश्न आजही आहे.६० ते ७० टक्के मुलींची लग्ने १८ वर्षांच्या आत केले जातात. अशा वयोगटातील अविवाहित मुलींना वाढीव विद्यावेतन द्यावे. त्यामुळे तरी तिचा विवाह १८ वयापर्यंत तरी केला जाणार नाही.

५.३ पुढील संशोधनासाठी विषय

- १) आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत परिस्थिती असणाऱ्या मुलींच्या शैक्षणिक समस्या व प्रशासन यांचा अभ्यास.
- २) अर्थार्जनामुळे काम करावे लागणाऱ्या मुलींच्या शिक्षणाचा चिकित्सक अभ्यास
- ३) ग्रामीण भागातील बालविवाह समस्यांचा चिकित्सक अभ्यास
- ४) ग्रामीण भागातील मुलींचे पालक मुलींना शाळेत न पाठवण्याची प्रशासकीय कारणे व उपाय
- ५) ग्रामीण भागातील शैक्षणिक विषमतेचा चिकित्सक अभ्यास
- ६) ग्रामीण व दुर्गम, डोंगराळ भागातील शाळांमधील प्रशासकीय समस्यांचा चिकित्सक अभ्यास
- ७) माध्यमिक शाळेतील सहशिक्षण व प्रशासन यांचा संबंधाचा चिकित्सक अभ्यास.
- ८) माध्यमिक शाळांमधून दिल्या जाणाऱ्या मूल्येद्वारे शिक्षणासाठी प्रशासकीय पातळीवरील प्रयत्नांचा चिकित्सक अभ्यास.
- ९) शालेय पातळीवर राबवल्या जाणाऱ्या प्रशासकीय योजनांचा चिकित्सक अभ्यास.
- १०) मुलींच्या शैक्षणिक समस्यांचा प्रशासकीय दृष्टीकोनातून चिकित्सक अभ्यास.